

KAISA HÄKKINEN
TURKU

Violaiset lainat Mikael Agricolan teosten sanastossa

1. Lainaaminen kuuluu kielen elämään

Sanojen lainaaminen naapurikielistä on osa kielen normaalia elämää. Suomen lainasanastoa on perinteisesti hahmotettu kerrostumiksi, joiksi on katsottu ainakin vanhat indoeurooppalaiset ja indoiranilaiset lainat, germaaniset, balttilaiset ja slaavilaiset lainat. Germaanisista lainoista on erotettu toisaalta vanhempi eli kantagermaaninen tai kantaskandinaavinen kerrostuma, toisaalta kantaskandinaavia nuoremmat germaanisista kielistä saadut lainat, joista ylivoimainen enemmistö on ruotsalaisia. Slaavilaiset lainat on jaettu muinaisvenäläisiin ja venäläisiin.

Lainakontaktien pohdinnassa on tutkivia katseita luotu länteen ja itään. Vähemmälle huomiolle ovat jääneet pohjoiset ja eteläiset naapurit. Suomen kielen saamelaisperäistä sanastoa on määrätietoisesti alettu tutkia vasta 1900-luvulla (esim. Äimä 1908; T. I. Itkonen 1948; Häkkinen 2007; Aikio 2009). Viron ja suomen lainakontakteja ja etenkin viron mahdollista vaikutusta suomeen on tutkittu vieläkin vähemmän. Ensimmäiset tulokset on saatu muiden tutkimusten sivutuotteina.

2. Mikael Agricola ja hänen äidinkiелensä

Suomen kieltä alettiin kirjoittaa reformaatioaikana 1500-luvun alkupuolella. Varhaisemmilta ajoilta on käytettävissä vain komparatiiviseen tutkimukseen perustuvia rekonstruktioita sekä erisnimiä ja tekstifragmentteja. Reformaatioajan laajimman tekstikokonaisuuden muodostavat Mikael Agricolan painetut teokset, joihin sisältyy noin 2 400 sivun verran suomenkielistä tekstiä.

Agricolan kielen analysointi alkoi 1800-luvun lopulla. Uranuurtajia olivat August Ahlqvist (1871) ja Arvid Genetz (Jännes 1886), jotka tekivät havaintoja Agricolan kielen yksityiskohdista mutta eivät perehtyneet järjestelmällisesti mihinkään osa-alueeseen. Ensimmäinen Agricola-spesialisti oli Heikki Ojansuu. Hän piti 1900-luvun alussa Helsingin yliopistossa luentoja Agricolan kielestä ja julkaisi luentojensa pohjalta monografian *Mikael Agricolan kielestä* vuonna 1909. Tässä yhteydessä hän käsitteli sanastoa vain lyhyesti suomen murteiden ja sananmuodostuksen kannalta, koska hän laajempaa katsoista varten halusi ensin perehtyä käännösten alkuteksteihin. Lainoista hän mainitsi erikseen vain ruotsalaisperäisen sanaston. (Ojansuu mts. 172–183.)

Ojansuuta kiinnosti myös viro, mutta hän ei ottanut lainkaan Agricolan kieltä huomioon laajassa artikkelissaan, jossa hän selvitteli suomen ja viron suhteita sekä tutkimushistorian että tutkimusedellytysten kannalta. Sen sijaan hän totesi eksplisiittisesti, että suomen kirjakielen vanhimmat virolaislainat olivat hänen tietonsa mukaan vasta 1700-luvulta. (Ojansuu 1916: 124.) Samassa yhteydessä hän kritisoi E. N. Setälän väitettä, jonka mukaan suomen kirjakielen ei ole lainattu sanoja lähisukukielistä.

Muiden aikalaistensa tavoin Ojansuu pohti sitä, mikä oli Mikael Agricolan äidinkieli. Asiasta oli jo aiemmin esitetty vastakkaisia näkemyksiä (yhteenvetoa Ikola 1988). Esimerkiksi Zachris Topelius ja Karl Bernhard Wiklund olivat suomen kannalla, koska Agricolan teosten kieli oli sanastoltaan monipuolista ja paikoin hyvinkin kansanomaista. Lisäksi pidettiin epätodennäköisenä, että Agricola olisi ryhtynyt kehittämään suomen kirjakieltä, jos suomi ei olisi ollut hänen oma äidinkiелensä. Toisaalta, koska Agricolan tiedettiin olevan kotoisin Pernajasta ja Pernaja tiedettiin ruotsinkieliseksi paikkakunnaksi, monet katsoivat, että Agricolan äidinkielen täytyi olla ruotsi. Agricolan teksteistä löytyi kielivirheitä ja svetisismejä, jotka näyttivät todistavan, ettei kirjoittajan äidinkieli ollut suomi. Samaa mieltä oli myös Ojansuu mainituissa monografiassaan.

Myöhemmin Ojansuu tuli toisiin ajatuksiin. Perehtyessään yhä tarkemmin Agricolan teoksiin hän löysi melkoisen määrän sellaista murreainesta, joka oli peräisin kaakkoishämäläisistä murteista eli niistä suomalaismurteista, joita puhuttiin Pernajan tienoilla. Agricolan oli täytynyt oppia nämä piirteet jo lapsuudessaan. Agricolan aikaiseen Suur-Pernajaan kuului suomenkielisiä

alueita, esimerkiksi Myrskylä ja Porlammi, ja myös Pernajan ydinosaan vanha paikannimistö oli osaksi suomalaista. Tästä Ojansuu (1918: 114) mainitsi esimerkkeinä muun muassa Agricolan kotikylän Torsbyn kanssa samaan neljänneskuntaan kuuluvat *Sarvilahden* ja *Särkilahden* kylät.

Ojansuu tunsi myös suomen lähisukukieliä, varsinkin viroa. Etsiessään todisteita Agricolan kotiseutuun viittaavista murre sanoista hän tapasi aineksia, joille parhaat ja joskus ainoat vastineet löytyivät virosta. Hän lisäsi artikkeleihin alaviitteen, jossa hän luetteli viroon viittaavia muoto-opin seikkoja, ja heitti viitteen loppuun rohkean ajatuksen: ”Entäpä jos Agricolan isä onkin ollut virolaispakolainen, joka on löytänyt työssijansa Pernajassa, jossa virolaisia muuten on vielä meidänkin päivinämmä?”

Viitteen lopussa mainitut Pernajan virolaiset tarkoittivat ilmeisesti Kabbölen asukkaita. Kylään oli vuodesta 1906 alkaen muuttanut väkeä Kuuusalusta niin runsaasti, että 1910-luvulla Kabbölessä oli virolaisia jo lähes sata (Punttila 1996; ks. myös Punttila 2000). Virosta oli muutettu Pernajan saaristoon ja rannikolle parempien elinolojen toivossa aiemminkin. Muuttoliikkeen virosta Pernajan eteläosiin on laskettu olleen vilkkaimmillaan vuosina 1750–1820. (Sirén 1991.)

Ojansuun artikkeleita kommentoitiin jonkin verran kulttuuri- ja sanomalehdissä, mutta sen alaviitteeseen ei kiinnitetty huomiota. Kirjoituksen keskeisenä antina pidettiin sitä, että suomi oli todistettu Agricolan äidinkieleksi ja Agricola voitiin kiistatta laskea suomalaisen Suomen suurmieheksi, mikä oli tärkeä seikka itsenäistymisen pyörteissä kamppailevien suomalaisten kansallistunnetta vahvistettaessa.

3. Rinnakkaisia jatkotutkimuksia

Kesti aikansa, ennen kuin muut kielentutkijat alkoivat pohtia Agricolan virolaisperäiseltä näyttävän sanaston taustaa. Ensimmäisenä työhön ryhtyi Julius Mägiste (1935). Hän kävi läpi Ojansuun listan, esitti lisäksi omia havaintojaan ja päätyi tulokseen, jonka mukaan Agricolan kielessä ei ollut virolaisia lainoja. Yhteisiä aineksia löytyi kyllä, mutta ne oli tulkittava arkaismeiksi ja perinnöksi taustalla olevasta yhteisestä kantakielestä.

Samoilla linjoilla oli Alo Raun (1939). Hän tarkasteli viroa ja suomen keskinäisiä suhteita yleisemmällä tasolla, mutta otti eksplisiittisesti kantaa myös Agricolan kieleen. Mägisten tavoin Raun katsoi Agricolan kielen ja viroa yhtäläisyyksien johtuvan alkusukulaisuudesta, ei lainaamisesta. Viroa ja suomen yhtäläisyyksiä oli enemmän vanhassa kirjakielissä kuin nykykielessä, koska suomen vanha kirjakieli perustui lounaismurteisiin ja monet lounaismurteiden piirteet olivat kadonneet kirjakielestä myöhemmin. Raun

piti kuitenkin mahdollisena, että virolaisia lainoja löytyisi itämurteista, koska tavallisen kansan kauppakontaktit Suomenlahden yli olivat sillä suunnalla olleet vilkkaat satojen vuosien ajan. Lisäksi hän huomautti, että yhteisiltä näyttävät ainekset saattoivat olla rinnakkaiskehityksen tulosta. Esimerkkinä hän mainitsi Perniön murteesta merkityn sanan *aasta* 'vuosi', joka voitiin sekä virossa että suomessa tulkita pidemmästä *ajastaika*-tyyppisestä yhdyssanasta supistumalla syntyneeksi.

Suomen puolella Ojansuun artikkelin ruodinnan aloitti Lauri Hakulinen Mägisten ja Raunin tutkimuksista tietämättä. Etsiessään esimerkkiaineistoa omaan väitöskirjaansa Hakulinen oli käynyt läpi Agricolan teoksista julkaistun kolmiosaisen näköispainoksen (MAT 1931) ja pannut merkille sekä sanastoa että muita ominaisuuksia, joiden kohdalla Agricolan kieli näytti olevan lähempänä viroa kuin suomea. Koska vain pieni osa oli samoja kuin Ojansuulla, Hakulinen päätti julkaista havaintonsa artikkelin muodossa (Hakulinen 1942).

Artikkelinsa lopuksi Hakulinen (1942: 48–50) tuli siihen tulokseen, että Agricolan ”virolaisuudet” olivat todellisuudessa lounaismurteisuuksia, jotka olivat myöhemmin kadonneet suomalaisesta kansankielestä kokonaan tai kutistuneet suppea-alaisiksi harvinaisuuksiksi. Ojansuun ideaa Agricolan isän virolaisista sukujuurista Hakulinen piti päähänpistona, joka ei ansainnut sen kummempaa pohdintaa. Lopuksi hän totesi, että suomen lounaismurteet olivat 1500-luvulla lähempänä viroa kuin nykyisin.

Hakulinen palasi asiaan vuonna 1960 Julius Mägistelle omistetun Virittäjän juhlanumeron artikkelissa (Hakulinen 1960). Hän pahoitteli, että oli aikoinaan julkaissut oman tutkimuksensa ottamatta huomioon Mägisten ja Raunin artikkeleja. Sitten hän esitteli toistakymmentä uutta havaintoa, mutta päätelmät pysyivät ennallaan. Vaikka sanayhtäläisyyksiä oli satakunta, ne eivät olleet lainoja vaan yhteisen kantakielen perintöä.

Martti Rapola (1962: 44) hyväksyi Hakulisen ajatuksen lounaismurteisuuksista. Hän jopa totesi, että nekin sanat, joille ei enää nykyaikana tunnettu suomalaisia murrevastineita, voitiin mitä todennäköisimmin lukea alkuperäisten lounaismurteisuuksien joukkoon. Hän ei kuitenkaan kategorisesti halunnut kieltää lainojen mahdollisuutta, koska satoja vuosia kestänyt vuoro-vaikutus Suomenlahden yli oli historiasta tunnettu tosiasia.

Lopulta Hakulinen antoi periksi virolaisuuksille. Vuonna 1963 hän julkaisi vielä yhden artikkelin verran Agricolalta tai muusta vanhasta kirjakielestä poimimaansa lisäaineistoa. Esityksensä lopussa hän totesi, että havaittuja sanayhtäläisyyksiä oli ainakin 140. Perusteellinen erikoistutkimus paljastaisi vielä huomattavasti lisää, kunhan Vanhan kirjasuomen sanakirja saataisiin valmiiksi. Joka tapauksessa Hakulinen (1963: 237) katsoi jo kerätyn aineiston todistavan, että Suomen lounaisosiin oli ”suhteellisen myöhään” saapunut virolaisia uudisasukkaita aiemman suomalaisen kantaväestön keskuuteen.

4. Uusi konteksti, uudet tulkinnat

1900-luvun alkupuolella käsityksiä kantakielten kronologiasta ja suomalaisten esihistoriasta hallitsi maahanmuutto- tai uudisasutusteoria, joiden pohjana olivat kielentutkija Vilhelm Thomsenin (1890) ja arkeologi Alfred Hackmanin (1905) näkemykset. Thomsenin mukaan runsas balttilaislainojen kerrostuma todisti, että itämerensuomalaisten yhteinen alkukoti oli Baltiassa. Sieltä lounaissuomalaiset olivat muuttaneet Suomeen meren yli, kun taas hämäläiset ja itämurteiden puhujat olivat kiertäneet nykyisille paikoilleen Suomenlahden itäpuolitse. Näin ollen kielellinen perintö oli päämurteissa osittain erilainen. Ajoitukset saatiin vähän myöhemmin Hackmanin arkeologisista tutkimuksista. Löytöaineiston perusteella näytti siltä, että Suomen asutuksessa oli ollut katkos ajanlaskun alkua edeltävillä vuosisadoilla. Suomalaisten kielelliset esi-isät olivat saapuneet Suomen kamaralle ensimmäisillä vuosisadoilla ajanlaskun alun jälkeen, ja invaasio lännestä itään lähti liikkeelle Kokemäenjoen vesistön alueelta. Tältä pohjalta oli helppo ajatella virossa ja lounaismurteissa olevan yhteistä kielellistä perintöä.

Uudisasutusteorian kukoistuskaudellakaan kaikki tutkijat eivät olleet samaa mieltä, mutta vasta 1960-luvulla alkoi tutkimuksen valtavirta Suomessa kallistua sille kannalle, että kantasuomalainen asutus Hämeessä juontui jo kivikaudelta. Itämerensuomalaisten kielten yhteisen kantakielen ajateltiin jakautuneen kahtia pohjois–etelä-suunnassa: Baltiassa puhuttiin eteläkantasuomea ja Suomen alueella pohjoiskantasuomea, jolla oli jonkin verran yhteisiä piirteitä saamen kanssa. Suomenlahden itäpähän rekonstruointiin kolmas haara, itäkantasuomi tai Laatokan kantakieli.

Tämän ns. jatkuvuusteorian puitteissa ei enää ollut yhtä helppo nähdä suomen lounaismurteita ja viroa erityisen läheisinä kielimuotoina, mutta kun yhtäläisyyksiä näytti kiistatta olevan, ne oli selitettävä uudella tavalla. Kantasuomen kehitysvaiheita hahmotteli etenkin Terho Itkonen (1972), joka päätyi oletamaan kahdenlaista vaikutusta Viron suunnalta. Vanhempi perustui eteläkantasuomen alueelta Suomenlahden yli tulleisiin asutussiirroksiin, jotka oli mahdollista ymmärtää samaksi muuttoliikkeeksi kuin uudisasutusteorian mukainen maahantulo. Erona entiseen oli se, että maassa oli jo ennestään pohjoiskantasuomen puhujia. Myöhemmät yhtäläisyydet voitiin selittää pitkään jatkuneiden virolaiskontaktien tuloksiksi.

Itkonen jatkoi teoriansa kehittelyä 1980-luvulla. Vuonna 1983 julkaisemassaan ”välikätsäyksessä” hän kuvasi kaikkien suomen päämurteiden olennaiset piirteet ja totesi, että ne oli mahdollista selittää Suomen esihistoriallisten asutusalueiden muinaismurteiden pohjalta (Itkonen 1983: 201). Ainoan ulkopuolisen vaikutuksen muodostivat virolaisuudet, joita oli lounaismurteissa ja niiden lähistöllä, vähemmässä määrin myös Uudellamaalla, Kymenlaaksossa

ja kaakkoismurteissa. Näistä Itkonen esitti todisteeksi 30 murreosan listan, johon palataan seuraavassa luvussa.

Tapani Lehtinen muotoili näkemyksensä lounaismurteiden ja viron suhteista Itkosen tulosten pohjalta (Lehtinen 2007). Osa yhtäläisyyksistä oli pelkästään näennäisiä ja myöhemmästä rinnakkaiskehityksestä johtuvia. Osa perustui ruotsin vaikutukseen, jota oli kestänyt vuosisatojen ajan Suomenlahden molemmin puolin. Osa oli tavanomaisia lainoja virosta suomeen. Esimerkkeiksi lainoista Lehtinen poimi Itkosen esimerkeistä sanat *filistää* 'viheltää', *hakkinen* 'naakka', *jänes* 'jänis', *kaski* 'koivu', *kesä* 'kesanto', *ujua* 'uida', *vare* 'raunio', *vares* 'varis', *vihdellä* 'vihtoa' (Lehtinen 2007: 252). *Jänes* oli Itkosella (1983: 202) esimerkki sanasta, jonka oletettiin olevan alkuaan lounaismurteinen mutta levinneen laajalti pohjalaismurteisiin.

Jatkuvuusteoria alkoi menettää kannatustaan 1900-luvun lopulla (esim. Saarikivi & Grünthal 2005: 133–136; Koivulehto 2006), mutta sen sivutuotteena vahvistunutta ajatusta virolaisista lainoista ei haastettu, ja miksipä olisikaan. Suomenlahti on aina ollut helposti ylitettävä merialue, ja monenlaiset verkostot ovat yhdistäneet väkeä sen pohjois- ja eteläpuolella. On ollut hansakauppaa ja meren yli ulottuvia kauppaporvariverkostoja, on ollut katalinen kirkko ja sen piiriin kuuluneet hengelliset sääntökunnat, joiden luostarit ja konventit pitivät yhteyttä keskenään. Suomenlahden perukassa sijaitseva Viipuri on keskiajalta lähtien ollut kielten ja kulttuurien kohtauspaikka. Suomalaisten tie Keski- ja Etelä-Eurooppaan, esimerkiksi pyhiinvaelluksille tai paavin luokse Roomaan, kulki usein Tallinnan kautta (Salminen 2015: 203–204). Ajoittain on oltu yhteisen kruunun alamaisia. Tavallisen kansan keskinäinen kaupankäynti, ns. seprakauppa, jatkui 1900-luvun alkupuolelle asti. Esimerkiksi Suursaassa syntynyt kielentutkija Volmari Porkka on kuvaillut vuonna 1867 Viroon tehtyä sepramatkaa, jolla hän on itse ollut mukana (Anttila 2004: 37–39). Olisi ihme, jos näissä oloissa ei olisi lainattu sanastoakin. Virolaisten lainojen kerrostumaa ei kuitenkaan ole tutkittu systemaattisesti. Esimerkiksi Seppo Suhonen (1996: 204–208) on käsitellessään viron ja suomen suhteita todennut, että virossa on ainakin 800 suomalaisperäistä sanaa, joita on saatu 1500-luvulta alkaen. Vastakkaiseen suuntaan lainatuista sanoista hän ei mainitse mitään. Itämerensuomalaisten kielten kontakteja on tutkittu aktiivisesti viime aikoina (esim. *Multilingual Finnic*, toim. Björklöf & Jantunen 2019; Grünthal 2022), mutta painopiste on ollut vähemmistökielten, murteiden ja uhanalaisten kielimuotojen tarkastelussa, ei valtakielten eikä vakiintuneiden kirjakielten kehityksen selvittelyssä.

5. Virolaisperäiset murre sanat Agricolan sanastossa

Vuonna 1972 Terho Itkonen kokosi lounaismurteista 30 virolaisperäisen murren sanan listan, jonka hän julkaisi hieman kartutettuna välikatsauksessaan (Itkonen 1983: 105–106). Hänen listansa sanoista kuitenkin vain muutama esiintyy Mikael Agricolan teoksissa (esiintymätiedoista ja frekvensseistä tarkemmin Häkkinen 2023). Nämä ovat *hänensä* ’itsensä’, *jänes*, *laittaa* ’moittia’, *mittoman* ’kuinka monta’, *pitkäinen* ’ukkonen’, *tylkiä* ’vastenmielinen’, *valvaa* ’valvoa’, *varpulainen* ’kottarainen’ ja *yöseen* ’yöllä’.

Persoonapronominin käyttö refleksiivipronominina (*hänensä*) ei ole vakuuttava todiste virolaisvaikutuksesta, koska vanhassa kirjakielessä ja myös Agricolalla koko persoonapronominien sarja käyttäytyy samalla tavalla (esim. *minuni*, *minuani* jne.), ja ilmiö on selitetty käännöslainaksi ruotsin ja saksan refleksiivipronomineista (esim. Lehikoinen & Kiuru 1989: 167). *Jänes* on huono esimerkki sen vuoksi, että sanalla on laajalti vastineita itämerensuomessa ja sen kantasuomalaiseksi asuksi on oletettu **jānes*. Näin ollen selitystä vaativa muoto olisi *jānis*. Tosin kantasuomen sanalla ei ole yleisesti hyväksyttyä etymologiaa, jonka avulla alkuperäisen muodon voisi varmentaa. Vastaavasti *valvaa*-verbissä *valva*-vartalo edustaa alkuperäistä kantaa (Hakulinen 1979: 275), ja *valvo*- on tämän johdos.

Verbi *laittaa* ’moittia’ on etymologisesti hankala tapaus. Se on yhdistetty verbiin *laittaa* ’panna, asettaa’, joka on osoitettu vanhaksi germaaniseksi lainaksi, mutta sille on esitetty myös suoria kantagermaanisista esikuvia (LÄGLOS s.v. *laittaa*¹, *laittaa*²). Verbillä on vastineet liivissä, virossa ja inkerisessä, ja levikki on laaja myös suomen murteissa (SMS s.v. *laittaa*², ks. kartta), joten tavanomaisten äänne-, muoto-, merkitys- ja levikkikriteerien mukaan sitä on vaikea pitää virolaisena lainana.

Pronominivartaloon *mi*- perustuvaa kysymyssanaa *mittoman* ei löydy suomen nykyisistä murteista, eikä sitä esitetä myöskään etymologisissa sanakirjoissa. Ojansuu (1922: 16–20) on maininnut yhden esimerkin Halikon murteesta (*munè mittoma*) merkityksessä ’monet monituiset’, ja sama esimerkki on myös Hakulisella (1942: 29). Agricolalla *mittoman* esiintyy kolme kertaa Uudessa testamentissa Matteuksen evankeliumin 15. ja 16. luvussa. Kohdassa kerrotaan viidestä leivästä ja kahdesta kalasta. Virosta on vastineeksi esitetty *mitu* ’moni, usea; kuinka monta’, jossa ei kuitenkaan ole samaa *ma*-johdinta kuin suomen sanassa. Ojansuu olettaa muodon *mittoman* sisältävän alkuaan kaksi johdinta, *-tta*- ja *-ma*. Ilmeisesti *-tta*-johtimen voi ajatella olevan sama modaali-johdin kuin pronomini-kantaisissa konjunktioissa *että* ja *jotta* (Hakulinen 1979: 233–234). Johdin *-ma* lienee sama adjektiivijohdin kuin sanoissa *mokoma* ja *muutama* (Hakulinen mts. 130–132). Kaikki ainekset ovat vähintään kantasuomalaisia, joten suomen ja viron sanat voivat olla erikseen muodostettuja.

Ukonilmalla on suomen murteissa monia eri nimityksiä (Harva 1948: 74–102; Mattila 1961: 29–33). Agricolalla se on yleensä *pitkäinen*. Sanaa *ukkonen* ei hänellä esiinny lainkaan, vaikka ylijumala *Ukko* on kyllä mainittu Psalttarin esipuheessa. Sakarjan kirjan esipuheessa Agricola käyttää sanaliittoa *isoin ilma* (A III 743). Kaikkialla maailmassa on tavallista kuvitella ukonilma erityisen mahtavan, ihmisen kaltaisen jumalolennon aiheuttamaksi (Harva mp.). Ilmiöstä ja sen aiheuttajasta on varovaisuussyistä käytetty monenlaisia peitenimityksiä. Näistä yksi on adjektiivista *pitkä* johdettu *pitkä(i)nen*, jolla on vastineita virossa, liivissä ja suomessa. Itämurteiden sana (Mattila 1961, kartta s. 31) on ilmeisesti kirjakielestä opittu, mutta Vakka-Suomen ja Perniön seudulla *pitkä(i)sellä* on selvästi kansankielinen pohja. Esiintyminen Länsi-Pohjan suomalaismurteissa on selitetty Ylä-Satakunnan pirkkalaisten eränkävynillä. Harvan mukaan (mts. 77) paikannimet ja runoesimerkit todistavat sanan olleen kotoinen myös monin paikoin Pohjanmaalla. Näin ollen sanaa on vaikea pitää pelkästään Lounais-Suomen virolaisuutena.

Adjektiivia *tylkiä* tai *tylkeä* on Hakulinen (1942: 37–38) verrannut viron adjektiiviin *tülgas*, joka näyttää olevan eri johdos samasta vartalosta, ei siis täsmälleen sama sana. Samaan etymologiseen yhteyteen kuuluu myös suomen *tyly*. (SES s.v. *tylkeä*, *tyly*.) Sanavartalon alkuperästä ei ole olemassa mitään selitystä. Mahdollisesti se on lainaa keskialasaksan adjektiivista *dull*, *dullæk* 'tyhmä; uhkarohkea', joka on samaa juurta kuin nykysaksan *toll* ja englannin *dull* (Köbler 2014 s.v. *dul(1)*; *Etymonline* s.v. *dull*).

Varpulainen kuuluu venäläisperäiseksi selitetyn linnunnimen *varpu*, *varpunen* yhteyteen. Lounaismurteissa lintu on tavallisimmin *varpu(i)nen* tai *varvuinen*. Kaakkoishämäläisille murteille ominainen *varpulainen* tunnetaan myös paikoin lounaismurteissa, mutta merkityksessä 'kottarainen' (SES s.v. *varpunen*). Agricolan esiintymissä (Luuk. 12:6–7) se kuitenkin tarkoittaa yksiselitteisesti 'varpusta' (*Passer domesticus*). Näin ollen *varpulainen* merkityksessä 'varpunen' ei ole lounaismurteille ominainen sana vaan paremminkin esimerkki kaakkoishämäläisestä murre-sanasta. Se voi selittyä rinnakkaisjohdokseksi tai virosta lainatuksi.

Adverbin *yöseen* 'yöllä' virolainen vastine on *ööse*. Hakulisella (1942: 44) se on esimerkki yhteisestä kantasuomalaisesta perinnöstä. Sanan kantana on selvästi substantiivi *yö*, mutta muodostustavasta on kiistelty. Rapola (1923: 60–61) on arvellut sen syntyneen *yöhyt*-johdoksesta, Eeva Lindén (1942: 111–112) puolestaan olettaa kantasanaaksi johdosta *yöhinen*. Molemmat selitykset edellyttävät poikkeuksellista äännekehitystä. Rapola on myöhemmin todennut, ettei hän selitystä antaessaan huomannut tarkastella lähisukukielten vastineita (Rapola 1925: 71). Suomen kielen etymologinen sanakirja (s.v. *yö*) esittää *yöseen*-adverbin osana adverbien sarjaa, joka perustuu *yö*-substantiivin johdoksiin **yöde* tai **yöse*. Nämä eivät esiinny perusmuotoisina substantiiveina.

Muodot *yöseen* 'yön, yökauden', *yöseessä* 'yössä, öisin' ja *yöset* 'yöt' tunnetaan laajalti länsimurteissa, ei kuitenkaan Pohjanmaalla eikä Peräpohjan murteissa. Samassa SKES:n artikkelissa on myös muista lähisukukielistä *yö*-sanaan perustuvia adverbijohdoksia, joista osa voi olla yhteistä perintöä, osa erikseen syntyneitä. Yksinkertaisin selitys *-se*-sekvenssille on, että se perustuu muiden vuorokauden aikaa ilmaisevien, alkuaan *-inen*-johtimen sisältävien adverbien analogiaan (*aamusella, iltasella, päiväseltään* jne.).

Kantasuomalaisista tai vanhemmista aineksista koostuvat sanat eivät tarjoa vakuuttavaa näyttöä virolaisista lainoista, koska niiden iästä ja muodostusajasta voi esittää monenlaisia tulkintoja. Esimerkiksi *-Uri*-johtimella muodostettuja tekijännimiä on sekä virossa että suomessa, mutta osa on selvästi kantasuomea nuorempia, ja johtimen käytössä on indoeurooppalaisten naapurikielten vaikutusta (Nummila 2012: 94–97, 99–100). Näin ollen yksittäisestä johdoksesta on mahdotonta sanoa varmasti, miten vanha se on, jollei asiasta ole kirjallista tietoa. Esimerkiksi sikopaimenta merkitsevä *sikuri*, joka esiintyy kerran Agricolalla mutta ei muussa vanhassa kirjakielissä, voi olla lainaa virosta tai samaan aihepiiriin kuuluvan ja yleisesti tunnetun *lampuri*-sanan mallin mukaan johdettu. Hakulisen (1942: 36) mukaan se on kantasuomalaista perua mutta kadonnut myöhemmin lounaismurteista.

Eräitä yhtäläisyyksiä on eksplisiittisesti tulkittu rinnakkaiskehityksen tuloksiksi. Tällaisia ovat sekä partisiipin tunnuksen että tekijännimenjohtimen sisältävät johdokset, esimerkiksi Agricolan *uipia, voipia, ylitsekäypiä*, jollaisia F. J. Wiedemann kertoo tavanneensa viron saarimurteista (Wiedemann [1875] 2005: 60; Ojansuu 1918: 118).

6. Todennäköisimmät lainat

Vanhoista aineksista koostuvien sanayhtäläisyyksien osoittaminen sukukielten väliseksi lainoiksi on edellä osoittautunut ongelmalliseksi. Varmempia lainaesimerkkejä kannattaa etsiä sellaisista äänteellisesti ja muoto-opillisesti toisiaan vastaavista sanoista, joita voi perustellusti epäillä kantasuomea nuoremmiksi ja joiden etymologinen profiili on selvästi erilainen virossa ja suomessa. Etymologisella profiililla tarkoitan sanan levikistä ja merkityksestä muodostuvaa kokonaiskuvaa. Tehtävää voi helpottaa se, jos sana on lainattu itämerensuomen ulkopuolelta. Jäljempänä käsiteltävät sanat ovat jo aiemmin olleet tavalla tai toisella esillä Agricolan sanastoa tutkittaessa, mutta tässä on perusteltu uusin argumentein niiden selittämistä nimenomaan virolaisiksi lainoiksi.

Kiinnostava tapaus on verbi *isota*. Se näyttää kotiutuneen hyvin jo reformaatioajan hengelliseen kieleen, sillä Agricolalla on persoonamuotoisia

verbiesiintymiä 41. Lisäksi tulevat nomineina käytetyt partisiipit ja johdokset (*isoominen, isoova, isoovainen*, yhteensä 16 esiintymää). Verbillä on konkreettinen perusmerkitys 'olla nälissään, haluta syödä', mutta se esiintyy myös abstraktissa merkityksessä 'haluta, kaivata (esim. vanhurskautta)'. Sama verbi esiintyy inkeroisessa ja virossa, ja sen rinnalla esiintyy substantiivi *iso* tai *isu*, joka merkitsee halua, himoa tai ruokahalua. Substantiivi esiintyy myös vatjassa. Vepsästä ehdotettu vastine *izo* 'rakas, armas' on epävarma merkityseron takia. (SES s.v. *isota*.) Etymologisessa kirjallisuudessa substantiivia on yleensä pidetty ensisijaisena ja verbiä sen johdokseksi, mutta kun sanavartalolle on esitetty uskottava indoiranilainen lainaetymologia, jossa lähtömuotona on verbi, on itämerensuomenkin osalta syytä harkita, eikä verbi voitaisi katsoa ensisijaiseksi. Lainavartalon muinaisiranilaiseksi lähtömuodoksi on rekonstruoitu **isa-* 'etsiä, tavoitella, haluta', jonka kanssa samaa juurta on muinaisintian verbi *icchāti* 'haluta'. (Koivulehto 2001: 359–362; EES s.v. *isu*; Holopainen 2019: 96–97.) Virossa sekä substantiivilla että verbillä on jonkin verran murrelevikkiä (EMS s.v. *isu, isuma*). Kaikkiaan sanavartalo näyttää itämerensuomen piirissä kielikunnan ulkopuoliselta tulokkaalta, jonka vankin edustus on virossa. Suomen *isota*-verbiä voi pitää virolaisena lainana, koska se on puhtaasti kirjakielinen sana eikä esiinny lainkaan suomen murteissa.

Itämeren alueen keskiaikaisessa kaupankäynnissä on tarvittu yhteisiä mittayksiköitä ja niiden nimityksiä. Yksi näistä on *leiviskä*, joka Agri-colalla esiintyy 29 kertaa. Sana on yleensä selitetty joko suoraan tai ruotsin välityksellä lainatuksi alasaksan sanasta *livesch*, joka on esiintynyt alkuosana termissä *livesch pund* eli "liiviläinen punta". Tällä on tarkoitettu 20 naulan eli noin 8,5 kilon painoa. Alasaksan pohjalta ei kuitenkaan voi selittää ensi tavun *ei*-diftongia (Bentlin 2008: 73). Äänneasun perusteella uskottavampi selitys on se, että suomen *leiviskä* on lainaa virosta, jossa on samanlainen *ei*-diftongi (*leisik, leisikas, leivisk*). Viron sana on selitetty alasaksalaiseksi lainaksi, ja virosta löytyy myös rinnakkaistapauksia, joissa pitkä *ī* on korvattu *ei*-diftongilla. Näistä Mägiste (EEW s.v. *leisikas*) mainitsee sanat *leisk, liisk* ja *liivi, leivu* (jälkimmäisestä myös Grünthal 1997: 243–245). Suomen osalta on pidetty mahdollisena, että sana olisi lainattu jostakin sellaisesta ruotsin murteesta, jossa on tapahtunut *ī* > *ei* -muutos, kuten gotlannissa tai joissakin suomenruotsalaisissa murteissa, mutta kyseisen sanan osalta tästä ei ole konkreettista näyttöä. Ruotsissa on jo keskiajalla vakiintunut käyttöön keskialasaksasta lainattu yhdyssanamuotoinen *lispund* (SAOB s.v. *lispund*). Mägisten mukaan (mp.) ilmausta *livesch pund* on käytetty Riiasa. Latvian itämurteissa *ī* on muuttunut *ei*-diftongiksi (Endzelins 1971: 43), joten Riiasa käyneet virolaiset ja suomalaiset kaupppamiehet ovat voineet omin korvin kuulla *leivisk*-tyyppistä ääntämystä kaupanteon yhteydessä.

Agricolalla esiintyy neljästi verbi *niedellä* 'hylätä, kirota, pitää pilkkaan', jota ei tunneta suomen murteista. Sen kantaverbi *nietää* 'kirota' esiintyy 1600-luvulla sekä Laurentius Petrin että Thomas Rajaleniuksen saarnoissa (VKS s.v. *nietää*). Kristfrid Gananderin sanakirjassa mainittu *nietää* 'kaluta, syödä hitaasti' ei etymologisten lähteiden (SKES, SES) mukaan kuulu samaan yhteyteen. Kiroamista merkitsevälle *nietää*-verbille SES esittää etymologiseksi vastineeksi viron verbin *needma* 'kirota', jolla on laaja levikki viron murteissa (EMS s.v. *needma*¹). Vastineiden perusteella verbivartalo voitaisiin tulkita kantasuomalaiseksi (EES s.v. *needma*), mutta kun suomen edustus näyttää aivan marginaaliselta, on todennäköisempää, että verbi on kantasuomea nuorempi ja suomen verbi on lainattu virosta. Viron verbivartalo liittyy mahdollisesti lainana siihen germaaniseen sanueeseen, jota edustavat esim. keskialasaksan *nīden* 'kadehtia, vihata', muinaisruotsin *nīdha* 'vihata, olla vihamielinen, pahoinpidellä' ja islannin *nīða* 'pilkata, haukkua' (Ojansuu 1923: 13–14; SAOB s.v. *nīða*).

Samantyyppinen tapaus on *nuhdella*. Suomessa se on alkuaan kuulunut uskonnolliseen kirjakieleen ja esiintynyt kansankielessä vain suppealla alueella lounaismurteissa, joten se on perustellusti tulkittu lainaksi virosta (Keipi 1958). Suomesta verbi on lainattu myös eräisiin saamelaiskieliin (SES s.v. *nuhdella*). Virossa merkitys on monipuolisempi ja heijastaa kehitystä konkreettisesta abstraktiin ('lyödä, piestä, pidellä pahoin; rangaista, kostaa, koetella'), levikki on laaja eikä esiintymisen rajoitu uskonnolliseen kieleen (EMS s.v. *nuhklema, nuhtlema*). Verbivartalon alkuperäiseksi äänneasuksi on vastinevarianttien perusteella rekonstruoitu **nukte-*, mutta sen alkuperästä ei toistaiseksi ole mitään selitystä.

Raamattu esitetään usein yhtenä niistä venäläisperäisistä sanoista, jotka todistavat kristinuskon ensimmäisten vaikutteiden tulleen Suomeen idästä. Se perustuu kreikan monikolliseen, kirjaimia merkitsevään sananmuotoon *grámmata*, joka merkitsee myös kirjaimista muodostunutta mielekästä kokonaisuutta, kirjoitusta. Se ei alun perin liity pyhyyteen, kristinuskosta puhumattakaan. Kreikasta sana on lainautunut muinaisvenäjään ja tästä edelleen viroon ja suomeen. Useat tutkijat (esim. SES s.v. *raamattu*) ovat kuitenkin pitäneet ilmeisenä, ettei sana ole tullut suomeen suoraan venäjältä vaan viron kautta. Sanalla ei viron ja suomen lisäksi ole vastineita muissa itämerensuomalaisissa kielissä (inkeroisen sana on virosta lainattu), joten se ei levikkinsä perusteella kuulu vanhimpiin venäläisiin lainoihin. Fyysisillä kirjoilla tuskin onkaan ollut käyttöä lukutaidottomien pakanoiden valistamisessa. Virossa *raamat* ei ole erityisesti uskonnollisen kielen sana vaan se merkitsee yleisesti kirjaa. Suomen kielessä se on sanaliitossa *pyhä raamattu* vähitellen saanut *Bibliaan* viittaavan erikoismerkityksen, eikä sitä enää käytetä kirjan yleisnimityksenä (Ikola 1998: 7–24). Agricola käyttää *raamattu*-sanaa molemmin tavoin.

Agricolan Rukouskirjassa (MAT I: 842) esiintyy kerran sana *roosinkrantsi*, joka tarkoittaa rukousnauhaa tai Marialle osoitettujen rukousten sarjaa. Se mainitaan monikkomuotoisena (*Rosinkrantzille*) kohdassa, jossa selitetään Martin Lutherin esikuvan mukaan *Terve Maria* (*Ave Maria*) -rukousta (Helmi 1966: 82–84). Sanaa ei asiayhteydessään ole lainattu Lutherilta, koska alkuperäistekstin vastaavassa sanassa *rossenkreutzen* (Gummerus 1955: 619) on perusosa erilainen. Koska sana liittyy katoliseen uskonelämään, onkin ilmeistä, että se on tullut kieleen jo ennen reformaatioaikaa. H. J. Streng (1915: 192–193) on olettanut, että Agricolan sana olisi peräisin myöhäismuinaisruotsista, mutta äännteellisesti se vastaa tarkemmin viron sanaa *roosikrants*.

Agricolan teoksissa esiintyy viisi kertaa yhdyssana *siantina*, joka merkitsee lyijyä. Molemmat rakenneosat esiintyvät Agricolalla itsenäisinä substantiiveina, mutta yhdistelmä ja sen merkitys on mitä ilmeisimmin lainattu virosta (Ojansuu 1918: 121; Mägiste 1935: 52; Hakulinen 1942: 35–36). Viron *seatina* on kansanetymologinen muodoste, jonka mallina on ollut venäjän *свинецъ* 'lyijy'. Metallin nimitys ei mitenkään liity sikoihin, mutta kun se äänneasultaan muistuttaa sanaa *свинья* 'sika', se on saanut kansanomaisen uudelleentulkinnan.

Turku esiintyy Agricolan teoksissa sekä kaupungin erisnimenä että toria merkitsevänä appellatiivina. Nämä eroavat toisistaan siten, että paikkan ilmauksissa kaupunkiin viittaavaa *propria* käytetään sisäpaikallissijoissa (*Turussa*) mutta toria merkitsevää appellatiivia ulkopaikallissijoissa (*turulla*). Suomen murteissa (SMSA) *turku* ei juurikaan esiinny yleisnimenä, vaan sitä käytetään joko vakiintuneissa fraaseissa (*maailman turuilla, turuilla ja toreilla*) tai sitten sananlaskun tyyppisissä ilmauksissa, joissa on alkuaan viitattu Turun kaupunkiin (*Ei Turku ole tuvan takana; Turku rahan arvaa*). Suomen murteiden sana-arkistossa selvä 'tori'-merkitys on ainoastaan Tytärsaaresta, jossa *turkua* on kuvattu toria merkitseväksi viron sanaksi. Sana on muinaisvenäläinen laina, joka on ilmeisesti lainautunut suomeen viron välityksellä. Agricola mainitsee useita kertoja sanaliiton *Suomen Turku*, josta syntyy se mielikuva, että *Turkuja* on muitakin. Kun ei niitä ole ollut nykyisen Suomen puolella, niitä voi etsiä Virosta, jossa *turg* on edelleen käytössä torin tai kauppapaikan yleisnimenä.

Lyhyessä artikkelissa on mahdotonta nostaa esiin kaikkia potentiaalisia lainoja, joten tällä tiellä täytyy ja kannattaa jatkaa. Lainasanojen perusteella voi tehdä päätelmiä kulttuurin kehityksestä ja siitä, mitä esineitä, asioita ja käsitteitä on sanojen myötä lainattu kieliyhteisöstä toiseen. Silloin ei ole yhdentekevää, mistä mihin todella on lainattu. Esimerkiksi sanat *raamattu* ja *turku* ovat suomen kielen näkökulmasta virolaisia lainoja. Virossa ne ovat venäläisiä lainoja, mikä jo maantieteellisistä ja historiallisista syistä onkin helpommin ymmärrettävää.

Mikael Agricolan teosten kieli edustaa keskiajan lopun suomea. Juuri keskiajalta voi olettaa juontuvan muutakin virolaisperäistä sanastoa, koska siinä vaiheessa Viro oli selvästi kiinteämmässä yhteydessä yleiseurooppalaiseen kulttuuriin kuin Suomi. Suunta vaihtui 1500-luvulla, kun Ruotsin kruunu lujitti otettaan Suomesta ja suomalaisille syntyi reformaation myötä mahdollisuus kehittää omaa kirjakieltään valtiovallan tuella ainakin hengellisen elämän alalla.

Lähteet

Agricola ks. MAT

Ahlqvist, August. 1871. Agricolan kielestä. *Kieletär* I. Helsinki: Edlund. 1–24.

Aikio, Ante. 2009. *The Saami loanwords in Finnish and Karelian*. Oulu: University of Oulu. (Väitöskirja.)

Anttila, Risto. 2004. *Volmari Porkka, tiedemies ja kielentutkija Suursaaresta*. Humppila: KR-kirjat.

Bentlin, Mikko. 2008. *Niederdeutsch-finnische Sprachkontakte: Der lexikalische Einfluß des Niederdeutschen auf die finnische Sprache während des Mittelalters und der frühen Neuzeit* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 256). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura. (Väitöskirja.)

Björklöf, Sofia & Jantunen, Santra (toim.). 2019. *Multilingual Finnic: Language contact and change* (Uralica Helsingensia 14). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

<<https://journal.fi/uralicahelsingensia/issue/view/uh14>>

EES = Metsmägi, Iris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik. 2012. *Eesti etümoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

<<https://www.eki.ee/dict/ety/>>

EEW = Mägiste, Julius. 1982–1983. *Estnisches etymologisches Wörterbuch* 1–12. Moniste. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

EMS = *Eesti murrete sõnaraamat*. 1994–. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

<<https://www.eki.ee/dict/ems/>>

Endzelins, Jānis. 1971. *Comparative phonology and morphology of the Baltic languages*. The Hague: Mouton.

Etymonline: Online etymology dictionary. 2001–. Compiled by Douglas Harper. <<https://www.etymonline.com/>>. Jatkovasti päivitettävä julkaisu. (Luettu 12.6.2023.)

Grünthal, Riho. 1997. *Livvistä liiviin: Itämerensuomalaiset etnonymit* (Castrenianumin toimitteita 51). Helsinki: Suomalais-ugrilainen laitos – Suomalais-Ugrilainen Seura.

Grünthal, Riho. 2022. Kielellinen Merikarjala. Teoksessa Suutari, Pekka (toim.), *Merikarjala: Suomenlahden rannikon kulttuurinen kohtauspaikka* (Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 24), 330–369. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura ry.

<<http://hdl.handle.net/10138/348373>>

- Gummerus, Jaakko. 1955. *Mikael Agricolan Rukouskirja ja sen lähteet* (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia XLIV:3). Helsinki: Suomen Kirkkohistoriallinen Seura.
- Hackman, Alfred 1905. *Die ältere Eisenzeit in Finnland, 1: Die Funde aus den fünf ersten Jahrhunderten n. Chr.* Helsingfors: Förf. (Väitöskirja.)
- Hakulinen, Lauri. 1942. Agricolan kieli ja viro. *Suomi* 101. 19–50.
- Hakulinen, Lauri. 1960. Vanhan kirjasuomen ja viron sanastoyhtäläisyyksiä. *Virittäjä* 64. 287–291.
- Hakulinen, Lauri. 1963. Vanha kirjasuomi ja viro: Lisää yhtäläisyyksien vertailua. *Virittäjä* 67. 227–238.
- Hakulinen, Lauri. 1979. *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Harva, Uno. 1948. *Suomalaisten muinaisusko*. Neljäs, uudistettu laitos. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2019.
- Helmi, Esko. 1966. Neitsyt Maria Mikael Agricolan kirjallisessa tuotannossa keskiaikaisen traditiomme ja reformatoristen näkemysten valossa. Helsingin yliopisto, kirkkohistoria. (Painamaton laudaturtyö.)
- Holopainen, Sampsa. 2019. *Indo-Iranian borrowings in Uralic: Critical overview of the sound substitutions and distribution criterion*. Helsinki: University of Helsinki. (Väitöskirja.)
<<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-5729-4>>
- Häkkinen, Kaisa. 2007. Suomen kirjakielen saamelaiset lainat. Teoksessa Ylikoski, Jussi & Aikio, Ante (toim.), *Sámit, sánit, sátnehámit: Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemanu 21. beaivve 2007* (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 253), 161–182. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Häkkinen, Kaisa. 2023. Mikael Agricolan sanakirja. Teoksessa Häkkinen, Kaisa & Toropainen, Tanja (toim.), *Mikael Agricola, Turku ja Suomi* (Mikael Agricola -seuran julkaisuja 1), 188–203. Turku: Mikael Agricola -seura.
- Ikola, Osmo. 1988. Mikael Agricolan äidinkieli. Teoksessa Koivusalo, Esko (toim.), *Mikael Agricolan kieli* (Tietolipas 112), 94–110. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Ikola, Osmo. 1998. Sana *raamattu* Agricolalla ja uudemmassa kirjasuomessa. *Sananjalka* 40. 7–24.
- Itkonen, Terho. 1972. Historiantakaiset Häme ja Suomi kielentutkijan näkökulmasta. *Historiallinen Aikakauskirja* 1972. 85–112.
- Itkonen, Terho. 1983. Välikatsaus suomen kielen juuriin. *Virittäjä* 87. 190–229.
- Itkonen, T. I. 1948. *Suomen lappalaiset vuoteen 1945 I–II*. Porvoo – Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Jännes, Arvi. 1886. Jälkileikkuuta Agricolan kielestä. *Virittäjä* II. 145–183. Helsinki: Kotikielen Seura.
- Keipi, Laura. 1958. *Nuhdella*. *Virittäjä* 62. 332–340.

- Koivulehto, Jorma. 2001. Zum frühen iranischen und indoiranischen lexikalischen Einfluss auf das Finnisch-Ugrische. Teoksessa Karttunen, Klaus & Koskikallio, Petteri (toim.), *Vidyārṇavavandanam: Essays in Honour of Asko Parpola* (Studia Orientalia, published by the Finnish Oriental Society 94). Helsinki. 359–378.
- Koivulehto, Jorma. 2006. Arkeologia, kielihistoria ja jatkuvuusteoria. Teoksessa Suhonen, Mervi (toim.), *Arkeologian lumoa synkkyyteen: Artikkeleita Christian Carpelanin juhlapäiväksi*. Helsinki: Kulttuurien tutkimuksen laitos / Arkeologia, Helsingin yliopisto. 153–165.
- Köbler, Gerhard. 2014. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*.
<<https://www.koeblergerhard.de/mndwbhin.html>>
- Lehikoinen, Laila & Kiuru, Silva. 1989. *Kirjasuomen kehitys*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Lehtinen, Tapani. 2007. *Kielen vuosituhannet: Suomen kielen kehitys kantauralista varhaisuuteen* (Tietolipas 215). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lindén, Eeva. 1942. *Kaakkois-Hämeen murteiden äännehistoria I: Konsonantisto* (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 219). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (Väitöskirja.)
- LÄGLOS = Kylstra, A. D. & Hahmo, Sirkka-Liisa & Hofstra, Tette & Nikkilä, Osmo. 1991, 1996, 2012. *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen*. Bd. I A–J, Bd. II K–O, Bd. III P–Ä. Amsterdam: Rodopi.
- MAT = *Mikael Agricolan teokset I–III*. [1543–1552]. Näköispainos 1931. Uudistettu näköispainos 1987. Porvoo – Helsinki – Juva: WSOY.
- Mattila, Mikko. 1961. Ukkosen ja salaman nimitykset suomen kielessä. Turun yliopisto, suomen kieli. (Painamaton sivuaineen tutkielma.)
- Mägiste, Julius. 1935. Kas M. Agricola keeles on eesti keele mõjundeid? *Eesti Keel* 1935. 48–62.
- Nummila, Kirsi-Maria. 2012. *Tekijännimet Mikael Agricolan teosten kielessä: Henkilötarkoitteisten johdosten merkitykset, funktiot ja rakenteet* (Turun yliopiston julkaisuja, sarja C, Scripta lingua Fennica edita, 328.). Turku: Turun yliopisto. (Väitöskirja.)
<<https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-4866-6>>
- Ojansuu, Heikki. 1909. Mikael Agricolan kielestä. *Suomi* 4:7. III–187.
- Ojansuu, Heikki. 1916. Suomalais-virolaiset kielelliset kosketukset: Viron kielen vaikutus suomeen. Teoksessa *Suomen kielen tutkimuksen työmaalta: Sarja esitelmiä I*, 98–202. Jyväskylä: Gummerus.
- Ojansuu, Heikki. 1918. Mikael Agricolan äidinkieli. *Suomalainen Suomi* 3. 112–134.
- Ojansuu, Heikki. 1922. *Itämerensuomalaisten kielten pronominioppia* (Turun Suomalaisen Yliopiston julkaisuja, sarja B, osa I, N:o 3). Turku.
- Ojansuu, Heikki. 1923. Sananselityksiä, 7: Viron *needma, neede, needus, need*. *Virittäjä* 27. 13–14.

- Punntila, Matti. 1996. Pernajan Kabböle: Suomen ainoa virolaiskylä. Teoksessa Pitkänen, Ritva Liisa & Suni, Helena & Tanner, Satu (toim.), *Kielen kannoilla: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 20 vuotta* (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 86), 292–311. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Edita.
- Punntila, Matti. 2000. Virolaisia lainoja Kymenlaakson murteissa. Teoksessa Viikberg, Jüri (toim.), *Inter dialectos nominaque: Pühendusteos Mari Mustale 11. novembril 2000* (Eesti Keele Instituudi toimetised 7), 268–277. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Rapola, Martti. 1923. Pieniä huomioita, 7: yöseen. *Virittäjä* 27. 60–61.
- Rapola, Martti. 1925. Abr. Kollaniuksen kielestä. *Suomi* 5:5. 1–176.
- Rapola, Martti. 1962. *Agricolan apajalla* (Tietolipas 28). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Raun, Alo. 1939. Soome ja eesti keele vastastikest suhetest. *Eesti Keel* 1939. 139–162.
- Saarikivi, Janne & Grünthal, Riho. 2005. Itämerensuomalaisten kielten uralilainen tausta. Teoksessa Vaattovaara, Johanna & Suutari, Toni & Lappalainen, Hanna & Grünthal, Riho (toim.), *Muuttuva muoto: Kirjoituksia Tapani Lehtisen 60-vuotispäivän kunniaksi* (Kieli 16), 111–146. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Salminen, Tapio. 2015. Sinne ja takaisin: Maantiet, kulkureitit ja liikkuminen Suomessa ja Suomesta Eurooppaan keskiajalla. Teoksessa Katajala-Peltomaa, Sari & Krötzl, Christian & Meriluoto-Jaakkola, Marjo (toim.), *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SAOB = *Ordbok öfver svenska språket*, utgifven af Svenska Akademien. Lund: Gleerups 1898–. <<https://saob/se>>
- SES = *Suomen etymologinen sanakirja*. 2022. (Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 72.) URN:NBN:fi:kotus-202259. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. Päivitetty 7.12.2022. <<https://kaino.kotus.fi/ses>> (Luettu 12.6.2023.)
- Sirén, Olle. 1991. Ester och estättlingar i Pernå skärgård. *Skärgård* 3. 14–21.
- SKES = Toivonen, Y. H. & Itkonen, Erkki & Joki, Aulis J. & Peltola, Reino. 1955–1978. *Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII). Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. 2012– [1985]. (*a-nihteä*.) (Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 30.) URN:NBN:fi:kotus-201110. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. Päivitettävä julkaisu. Päivitetty 7.6.2023. <<https://kaino/kotus.fi/sms/>> (Luettu 12.6.2023.)
- SMSA = Suomen murteiden sana-arkisto. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.

-
- Streng, H. J. 1915. *Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakelessä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kirjapaino Osakeyhtiö.
- Suhonen, Seppo. 1996. Viron kieli. Teoksessa Zetterberg, Seppo (toim.), *Viro: Kieli, kansa, kulttuuri*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 196–225.
- Thomsen, Vilh. 1890: *Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-letiske) Sprog: En sproghistorisk Undersøgelse*. Vidensk. Selsk. Skr., 6. Række, historisk og filosofisk Afd. I. 1. København.
- Wiedemann, Ferdinand Johann. 2005 [1875]. *Grammatik der Estnischen Sprache*. Pajusalu, Karl & Sutrop, Urmas (toim.), Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. 2014– [1985]. (*a-poisotto*.) (Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 38.) URN:NBN:fi:kotus-201435. Päivitetty julkaisu. Päivitetty 25.11.2022. <<https://kaino.kotus.fi/vks>> (Luettu 12.6.2023.) (Painettuna julkaistu *Vanhan kirjasuomen sanakirja* 1–2. 1985, 1994. (A–K.) (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 33). Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Valtion painatuskeskus.)
- Äimä, Frans. 1908. Lappalaisia lainasanoja suomen murteissa. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja XXV*. 3–64.